

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Зубко Надії Несторівни
“Підручник з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні
(1921 –2014): історико-книгознавчий аспект”, подану до захисту на
здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю
27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство**

Дисертація Надії Несторівни Зубко присвячена підручнику для загальноосвітньої школи, який у різний час і спосіб привертая увагу десятків авторів, про що переконливо свідчить наведений у роботі ретельно опрацьований історіографічний аналіз проблеми. У контексті постійного загального інтересу – з боку суспільства, педагогів, галузевих спеціалістів, книгознавців, фахівців видавничої справи – такий вибір об’єкта дослідження виглядає цілком логічним і виправданим. Адже підручник зберігає свій стабільний базовий статус в обслуговуванні одного з визначальних соціальних інститутів, яким упродовж існування людства виступає система освіти. Підручник також є головним елементом навчальної літератури, книгою, що максимально акумулює суспільно важливий інтелектуальний ресурс з того чи іншого предмета, відіграючи очевидну роль у становленні людини, її освітньому і особистісному дозріванні.

Окрім того, тема вкрай актуальна і доречна з огляду на складний, суперечливий, подекуди болісний процес, пов’язаний з вибудовуванням в Україні від початку 1990-х років модерної освітньої політики, передусім середньошкільної, і творенням на цьому тлі, уперше в такому всеохопному вимірі, корпусу національної навчальної книги.

Натомість нетиповим, незвичним, зокрема для історичного книгознавства, є вибір для дослідження такого тематичного різновиду, як підручник з природничої дисципліни, конкретно з хімії. Своє власне зацікавлення навчальним предметом дисертантка обґрунтовує його комплексним впливом на життєдіяльність сучасної людини, на опанування нею практичних знань, спеціальною місією хімії у вихованні цілісного

уявлення про природу, розумінням користі і шкоди хімізації як напряму науково-технічного прогресу з високим ступенем входження в усі відгалуження народного господарства, а також у сферу охорони здоров'я, побуту тощо (с. 6).

Особливо цінною можна вважати спробу дисертантки подолати спеціальну відособленість підручника однієї з природничих дисциплін, що досі здебільшого перебував у фокусі педагогічної дидактики, і зробити його предметом книгознавства, історії книги. Не торкаючись суті питомої для хімії предметної території – знань, фактів, закономірностей, усього, що становить внутрішньодисциплінарний зміст підручника, Надія Несторівна формує можливе споріднене поле для міжфахового діалогу педагогів, що послуговуються предметно-центричним підходом, звертаючи увагу на якість проєкції наукового знання в підручнику, і книгознавців та книговидавців-практиків. які, спираючись на системний книгознавчий підхід, шукають ефективної знакової форми представлення предметного матеріалу, яка би забезпечила функціональність і якість навчальної книги або, інакше кажучи, забезпечила би “взаємодію основного, додаткового і пояснювального текстів, апарата засвоєння й орієнтування з художнім оформленням і поліграфічним виконанням” (с. 10). Цей діалог у підсумку повинен усерйоз запрацювати на оптимізацію, вдосконалення сучасного підручника.

Отже, вже сама постановка проблеми створює сміливий прецедент, який не дозволяє масиву підручників з хімії, що створювався протягом великого проміжку часу, замкнутися в своєму дисциплінарному партикуляризмі, тобто запобігає його ізоляції від книгознавчого, а відтак і гуманітарного розгляду, і тим самим забезпечує роботі безперечну новизну і новаторський характер.

Дослідниця відтворює цілісну картину видання шкільних підручників з хімії на тлі розвитку навчального книговидання і суспільно-історичних перетворень в Україні від 1920-х років до початку XXI століття. Уперше поставлено і виконано низку важливих завдань. Серед них окремим результатом є виявлення і опис українських шкільних підручників з хімії і

упорядкування ретроспективної спеціальної бібліографії, відсоток яких у загальному потоці бібліографічної продукції в Україні достатньо низький, оскільки традиційно більшою є прихильність бібліографів до тем з історії, філології, політології, мистецтва тощо. Виділено і докладно проаналізовано кожен з етапів видання підручників з хімії на тлі вивчення тенденцій у випуску навчальної літератури в Україні, простежено зміни у змісті і формі підручників, узагальнено історичний досвід і показано можливі напрями його застосування в сучасних умовах. Поважним внеском у теоретичне книгознавство слід вважати розробку структурно-функціональних моделей шкільних підручників з хімії, де акцентовано на книгознавчих засобах їхнього вдосконалення.

Насамперед відзначимо, що оригінальною є сама конфігурація проблематики в тому вигляді, як це побачила і представила дисертантка. Робота складається зі вступу, трьох розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (497 найменувань) і 12 додатків. Загальний обсяг – 299 сторінок, із них – 195 сторінок становить основний текст. Структура працює на всебічне розкриття теми, досягнення основної мети і виконання наукових завдань.

У **першому розділі** розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження шкільного підручника. Викладу передують аналіз термінології, дотичної до проблеми, зокрема семантичних відмінностей між поняттями «література», «книга», «видання», що лежать в основі різних дефініцій підручника. На основі праць близько тридцяти авторів (табл. 1.1, с. 15) Н. Н. Зубко виокремлює і обґрунтовує термінологічні засади роботи. Її терміновживання, а також побудова робочої моделі підручника (навчальний твір – ілюстрації – апарат, див. с. 20 та дод. Б), а також точне визначення критеріїв книгознавчого аналізу (дод. В), оформлених у систему, на якій базується весь подальший дослідницький результат – видаються достатньо глибоко і переконливо експлікованими та позбавленими довільності і поверховості. Дисертантка пропонує комплексну класифікацію шкільних

підручників (дод. Д), посутньо доповнивши вже апробовані схеми таких відомих дослідників, як О. Гречіхін, О. Жосан, Я. Кодлюк та ін.

Фактично авторка позиціонує себе в межах наукового напрямку педагогічного книгознавства, представленого школою О. А. Гречіхіна, а в Україні – працями і науково-організаційною діяльністю О. В. Антоник (с. 25), та його відгалуження – історичного підручничознавства, до кола проблем якого належить бібліографування репертуару навчальних видань, вивчення їх найвдаліших зразків, дослідження розвитку навчального книговидання, змін у подачі навчального матеріалу, вдосконалення книжкової форми (с. 26) та інші завдання, які втілюються в дисертації на прикладі підручників з хімії.

Під час дослідження дисертантка опиралася на потужну джерельну базу – виявила і проаналізувала понад 200 позицій видань і перевидань підручників з хімії за період 1921–2014 років і використала значну кількість наукових, довідкових, практичних, публіцистичних розробок, необхідних для історичної контекстуалізації проблеми. Всі ці джерела оптимально систематизовані, їх групи представлені і докладно охарактеризовані у відповідному підрозділі дисертації «Джерельна база дослідження» (с. 37–43).

Цінною є вперше розроблена періодизація наукових досліджень історії створення і функціонування навчальних видань в Україні (с. 43–45), в якій чітко виведено стадіальні особливості в підходах науковців, зумовлені рівнем і характером освітнього процесу в той чи інший період, показано міру інтенсивності зусиль, спрямованих на творення підручника, виділено кризові, дискусійні моменти, тематичні пріоритети та залежність на кожному етапі від зовнішніх чинників (матеріального забезпечення, ідеологічної парадигми тощо).

У **другому розділі** відтворено еволюцію шкільного підручника з хімії на великому хронологічному утинку – від 1920-х років, часу встановлення в Україні радянської влади, до початку 1990-х. Історико-книгознавчий аналіз здійснюється на тлі загальної характеристики навчального книговидання в Україні, на якому сповна відбилися складні соціальні процеси, пов'язані з

централізацією всіх сфер діяльності, одержавленням книжкової справи, реформами в освітній галузі, ідеологічними кампаніями тощо. Водночас дисертантка досліджує творчий педагогічний процес в Україні, експерименти і пошуки власної оригінальної моделі шкільної освіти. Частково авторка використала результати інших науковців, але назагал цей підрозділ є дослідницьким, багатоаспектним, насиченим новим, серед іншого – архівним і статистичним, матеріалом, оснащений надійними висновками і схемами (с. 65–67). Згаданий фрагмент становить самостійний внесок у вивчення історії навчального книговидання в Україні, а саме: його організації на тлі поворотів у державній освітній політиці, масштабів, структури, тенденцій і пропорцій (в т. ч. мовних) у випуску, репертуарного наповнення, процесу типологічного урізноманітнення, порядку підготовки і шляху, який пройшли видавці, творці навчальної книги від тимчасових варіантів друків до створення стабільного підручника. Також враховано якісні параметри, стан матеріальної бази, тогочасні усталення в художньому і поліграфічному виконанні, способи розповсюдження в різні історичні періоди (с. 47–67). Цей багатий матеріал буде корисним не лише в межах історичного книгознавства, але, поза сумнівом, придасться в панорамних дослідженнях з історії освіти в Україні.

Далі авторка показує становлення в Україні хімії як навчальної дисципліни, аналізує навчальні видання дорадянського і радянського періодів, атрибутує анонімні з них, розглядає зміст, структуру, апарат, оформлення підручників, супроводжуючи цей аналіз моделями окремих зразків, вибраних із 260 найменувань, випущених у різні роки і на різних етапах (с. 70, 74, 87, 97, 103, 114, 120 і т. д.).

Третій розділ містить історико-книгознавчий аналіз шкільних підручників з хімії періоду незалежності, коли економіка України, книговидання в цілому, а навчальне зокрема, опинилися перед проблемою адаптування до ринкових умов господарювання. Ці роки позначені видимим пожвавленням у випуску підручників для загальноосвітніх шкіл, істотним збільшенням кількості назв та появою альтернативних підручників. Авторка

аналізує динаміку розвитку навчального книговидання у незалежній державі, назагал констатує її рівномірність, але й показує тенденції зниження в окремі роки – 1994, 1998 (с. 128) та виділяючи чинники, які вплинули на виразне скорочення річних накладів протягом усього цього періоду, а саме: фінансування випуску шкільних підручників із державного бюджету, поступове скорочення чисельності українських школярів у зв'язку зі зниженням рівня народжуваності в державі, збільшення в шкільній освіті частки безкоштовних для користувачів електронних засобів навчання (с. 129–130). Н. Н. Зубко досліджує особливості переходу від радянських підручників до новітніх українських, акцентуючи на їхньому тогочасному диференційованому статусі: «перекладений», «оригінальний», «експериментальний», «новий», «пробний», «масовий». Водночас вона підкреслює, що наслідком здобуття державної незалежності, лібералізації економічної атмосфери, демократизації суспільства, зрушень у свободі слова стало створення в Україні новітньої системи навчально-методичного забезпечення освіти літературою, споживачем якої є десята частина населення (с. 143), визначення і утвердження групи видавництв, які на цьому спеціалізуються (с. 141–143), кардинальне оновлення змісту навчальних видань, в т. ч. поява заборонених імен, фактів, подій (с. 131) і вища якість їх підготовки. Зміни в суспільстві сповна позначилися на предметі дослідження – підручнику з хімії, як одному з елементів ринкового середовища. Дисертантка констатує випуск у роки незалежності 180-ти позицій, серед яких домінували оригінальні видання (с. 146). Відзначаючи наявність перекладних навчальних книг, авторка виявляє інші підходи у їх випуску, ніж ті, що були характерні для видавничої практики радянського часу: тепер україномовні видання перекладаються на мови національних меншин: російську (а не навпаки з російської), угорську, польську, кримськотатарську (с. 146).

Кожен із трьох розділів оснащений надзвичайно ґрунтовними висновками, які конденсують глибоку дослідницьку працю дисертантки. Особливо вагомі результати виведено й узагальнено у прикінцевих

«Висновках» – дев'ять положень, які відповідають задекларованим завданням (с. 191–194).

Окремо належить відзначити рівень підготовки «Додатків». Базовані на вправному використанні здебільшого двох методів – типологічного і моделювання – додатки не лише служать доповненням до основного тексту, але і становлять самостійний сегмент роботи. У своїй сукупності вони синхронізують, синтезують представлений в основному викладі історичний матеріал. Цей компонент має також теоретичне і методологічне значення і може бути широко застосованим у різноманітних студіях з питань теорії (типології) книги. Завдяки візуалізації результати дослідження в такий спосіб унаочнюються, стають доступнішими для сприймання і придатними для використання у видавничій практиці. Нарешті, з огляду на репрезентативність і продуманий стиль виконання, ці моделі виводять подачу матеріалу в роботі на вищий логічний, а також дизайнерський і навіть, сказати б, естетичний рівень. Водночас дисертантка і тут залишається вірною собі, прискіпливо аналізуючи деталі і скрупульозно підкреслюючи місце кожного типотвірного елемента у модельній структурі досліджуваного підручника.

Н. Н. Зубко демонструє високу мовностилістичну культуру – розвинутий і сучасний вокабуляр, точність і перфекціонізм у викристалізуванні думки. Її виклад стрункий і концентрований, аргументація достатня, завжди логічно припасована до джерел і матеріалу, валідна. Все це робить текст зрозумілим, переконливим і довершеним за формою.

Основні положення та результати дисертації викладені в 24 публікаціях (п'ять у фахових виданнях, три – закордонні).

Оцінюючи позитивно дисертацію Н. Н. Зубко, вважаємо за необхідне висловити окремі зауваження і побажання:

1. Дисертантка пунктуально проаналізувала величезний масив літератури з предмета дослідження (с. 27–36) і добросовісно опирається на результати попередників. Водночас їх доробок практично не виводиться у вільне полемічне поле і не піддається докладнішому критичному осмисленню. А це

було б природно і доречно, особливо щодо ідей сучасних науковців, з огляду на переламний етап в українській освіті, який ми сьогодні переживаємо, та за потреби подолати в ній віджилі, гальмівні тенденції. Суто з академічного погляду такий аналіз дозволив би окреслити плідний дискусійний потенціал наявної літератури зі шкільного підручникотворення, чіткіше відділити застарілі підходи, акцентуючи на обговоренні перспективних проблем.

2. На нашу думку, в роботі не вистачає порівняльного матеріалу, який би апелював до сучасного зарубіжного досвіду, не тільки російського, але й наприклад, чеського чи польського, що дозволило б відстороненіше подивитися на становище українського книговидання і об'єктивніше оцінити його рівень у співвіднесенні з масивом аналогічного типологічного і тематичного сегмента навчальної літератури за кордоном.

3. Дослідження Н. Н. Зубко базується на глибоких бібліографічних розшуках підручників з хімії за великий проміжок часу, про що вже йшлося вище. Натомість сам реєстр дотепер ще не було оприлюднено, а це доцільно зробити в одному з книгознавчих чи спеціальних педагогічних видань, у розширеному вигляді та долучаючи анотації, численні уточнення і з'ясування, які дисертантка сформулювала у роботі. Така бібліографія мала б не лише дескриптивний, але й дослідницький, наукознавчий характер.

Проте наведені вище зауваження не можуть зіпсувати загального позитивного враження від роботи Надії Несторівни Зубко і носять рекомендаційний характер.

Автореферат адекватно відображає основний зміст і висновки дисертації, яка є завершеною науковою працею, що розв'язує важливу і нову дослідницьку проблему і становить вагомий внесок у книгознавчу науку.

Висновок. За актуальністю теми, науковою новизною, теоретичною та практичною цінністю, рівнем опрацювання матеріалів, аргументованістю висновків кандидатська дисертація «Підручник з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні (1921–2014): історико-книгознавчий аспект», відповідає п. 9, 11–13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння

вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, оформлена відповідно до «Основних вимог до дисертацій та авторефератів дисертацій», які висуваються до кандидатських дисертацій, а її авторка – ЗУБКО НАДІЯ НЕСТОРІВНА – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.

2.12.2016

Офіційний опонент

Головата

Л. В. Головата

доктор історичних наук, ст. наук. співробітник
Відділу наукової бібліографії Львівської національної
наукової бібліотеки України імені В. Стефаника

Підпис *Л. В. Головата*
засвідчую:
Вчений секретар
Львівської національної наукової
бібліотеки України імені В. Стефаника

Зробити 31.12.16